

1

En op de Sjabbat zongen de priesters een lied voor de tijd die komen zal, voor de dag die geheel Sjabbat zal zijn en voor de rust van het eeuwige leven.

Misjna Tamid* 7:4, uitgesproken in de zaterdagmorgendienst

Op de eerste sjabbat na het feest van Simchat Tora* was Rav* Krushka zo mager en bleek dat de volgende wereld, mompelde de gemeente, in zijn oogholtes te zien was.

De Rav had hen door de Hoge Feestdagen gelooft en was de hele, twee uur durende dienst aan het eind van de Jom Kipoer*-vasten blijven staan, hoewel zijn ogen meer dan eens waren weggerold, alsof hij elk moment kon flauwvallen. Hij had zelfs vreugdevol met de torarollen gedanst, al was het maar een paar minuten. Nu die feestdagen voorbij waren, was alle vitaliteit hem echter ontglipt. Het was een benauwde, al te warme dag in september, de ramen zaten dicht en zweet parelde op ieder voorhoofd, maar de Rav, die op de arm van zijn neef Dovid leunde, had een wollen jas aan. Zijn stem was zwak. Zijn handen beefden.

Het was een duidelijke zaak. Het was al enige tijd duidelijk geweest. Zijn stem, ooit vol en helder als rode kidoesjwijn*, had al maanden schor geklonken, en soms sloeg zijn stem over en kuchte de Rav met een rauwe, snijdende keelklank, of moest hij zo kokhalzen dat hij bijna geen adem meer kon krijgen. Het bleef echter moeilijk in een vage schaduw op een

long te geloven. Wie kon die schaduw zien? Wat was dat, een schaduw? Het wilde er bij de gemeente niet in dat Rav Krushka aan een schaduw zou kunnen bezwijken – hij die het licht van de Tora zo helder uitstraalde dat ieder zich verlicht voelde door zijn aanwezigheid.

Geruchten, doorverteld bij toevallige ontmoetingen op straat, hadden zich door de hele gemeenschap verspreid. Een gerenommeerde specialist had tegen hem gezegd dat het allemaal weer goed zou komen als hij een maand rust nam. Een beroemde rebbe* had laten weten dat hij en vijfhonderd jonge Torastudenten dagelijks het hele boek Psalmen reciteerden voor een voorspoedig herstel van Rav Krushka. Van de Rav zelf werd beweerd dat hij een profetische droom had gehad die verklaarde dat hij nog getuige zou zijn van de eerste steenlegging voor de Beet Hamikdasj* in Jeruzalem.

Toch werd hij met de dag brozer. In heel Hendon maar ook in de wijdere omgeving was bekend dat zijn gezondheid achteruitging. Zoals dat gaat waren gemeenteleden die anders misschien wel eens een weekje zouden hebben overgeslagen, of elders een sjoel* zouden hebben bezocht, hartstochtelijk bij de diensten betrokken. Elke week zaten er meer gelovigen in de synagoge dan de week daarvoor. Het weinig elegante gebouw – oorspronkelijk twee huizen onder één kap die vanbinnen helemaal gestript en verbouwd waren – was niet op zulke bezoekersaantallen berekend. Het werd er bedompt tijdens diensten, de temperatuur liep hoog op en de geur was bijna onwelriekend te noemen.

Een of twee leden van het synagogebestuur opperden dat het misschien wel mogelijk was een alternatieve dienst te organiseren, om tegemoet te komen aan die ongewoon grote aantallen. Yitzchak Hartog, de voorzitter van het bestuur,

wees dat echter van de hand. Die mensen kwamen voor de Rav, verklaarde hij, en dan kregen ze hem te zien ook.

Zo kwam het dat de synagoge, op deze sjabbat in Tisjri*, overvol zat; en het is treurig, maar elk lid van de gemeente was meer gericht op de Rav zelf dan op de gebeden die ze tot hun Schepper richtten. Die hele morgen hielden ze hem angstvallig in de gaten. Het was waar dat Dovid zijn oom bijstond, dat hij de sidoer* voor hem vasthield en hem ondersteunde. Maar, fluisterde iemand, zou de aanwezigheid van zo iemand zijn herstel niet veeleer bemoeilijken dan bevorderen? Dovid was rabbijn, dat moesten ze hem nageven, maar hij was geen Rav. Het was een subtiel onderscheid: rabbijn kon je eenvoudig worden door studie en aanverwante prestaties, maar de titel Rav werd door een gemeenschap gegeven aan een geliefde leider, een lichtend voorbeeld, een geleerde van onovertroffen wijsheid. Dat alles was Rav Krushka, zonder twijfel. Maar Dovid: had die ooit in het openbaar gesproken of een indrukwekkende dvar Tora* gegeven, laat staan een machtig, inspirerend boek geschreven, zoals de Rav? Nee, nee en nog eens nee. Dovid was tamelijk onogelijk: klein, kalend, en aan de zware kant; daar kwam nog bij dat het hem ten enenmale ontbrak aan de spirit en het vuur van de Rav. Geen lid van de gemeenschap, zelfs het kleinste kind niet, zou Dovid Kuperman ooit 'rabbijn' noemen. Hij was 'Dovid', of soms, gewoon, 'die neef van de Rav, die assistént'. En dan zijn vrouw! Het was algemeen bekend dat het niet helemaal goed zat met Esti Kuperman, dat daar een of andere moeilijkheid zat, een probleem. Maar dergelijke zaken vallen onder de noemer lasjon hara* – boze tong – en behoren niet eens op fluisterton besproken te worden in het heilige huis van de Heer.

Hoe dan ook, iedereen was het erover eens dat Dovid voor de Rav geen gepaste steun en toeverlaat was. De Rav zou omringd moeten worden door grote Torageleerden, die dag en nacht zouden kunnen studeren en zodoende het kwaad zouden kunnen afwenden. Jammer, zeiden sommigen, dat de Rav geen zoon had die in zijn naam zou kunnen studeren en hem door zijn verdienste een langer leven zou kunnen schenken. Ook jammer, zeiden anderen, iets zachter, dat de Rav geen zoon had die Rav kon worden als hij er niet meer was. Want wie moest zijn plaats innemen? Die overwegingen deden al maanden de ronde en werden in de droge hitte van de synagoge des te prangender. En naarmate de levenssappen van de Rav wegebden, ging ook Dovid met elke week die verstreek iets dieper gebukt, alsof hij het gewicht van hun blikken op zijn schouders voelde en de kracht van hun teleurstelling zijn borst plette. Hij keek nog maar zelden op tijdens de dienst en zei niets terwijl hij de bladzijden van de sidoer bleef omslaan, hij richtte zich slechts op de woorden van het gebed.

Halverwege de ochtend was het alle mannen duidelijk dat de Rav er slechter aan toe was dan ze hem ooit gezien hadden. Ze rekten hun hals en keken om de hoeken waar ooit haarden en ingebouwde provisiekasten hadden gezeten en schoven hun plastic stoelen iets verder naar voren, om hem beter te kunnen zien, en hem met hun wilskracht overeind te houden. Gedurende de morgendienst, tijdens het bidden van het sjachariet*, werd het warmer en warmer in de synagoge, en alle mannen merkten dat ze, dwars door hun broek heen, aan hun stoel geplakt zaten. De Rav boog diep bij het modiem* en rechte zijn rug weer, maar het ontging hun niet dat de hand waarmee hij zich aan de bank voor hem vasthield

wit was en trilde, en dat zijn gezicht, hoewel vastberaden, bij elke beweging pijnlijk vertrok.

Zelfs de vrouwen, op de galerij die aan drie kanten rond het zaaltje liep, vanwaar ze de dienst turend door het opengevoerde gordijn bijwoonden, zagen wel dat de Rav bijna geen kracht meer overhad. Toen de ark was opengemaakt wasenden de Torarollen een zoete geur van cederhout uit in de gezichten van de gelovigen. De geur leek hem op te wekken en hij stond op. Maar toen de kast werd gesloten en hij weer ging zitten, had dat meer van een overgave aan de zwaartekracht dan van een aangestuurde beweging. Hij liet de energie die hem op de been had gehouden los en plofte neer op zijn stoel. Tegen de tijd dat de Toralezing halverwege was, wendde elk lid van de gemeenschap zijn wilskracht aan om Rav Krushka ook die volgende raspende, pijnlijke adem te doen halen. Als Dovid er niet geweest was, zou de Rav voor zijn stoel in elkaar zijn gezakt. Dat konden zelfs de vrouwen zien.

Esti Kuperman woonde de dienst bij vanaf de vrouwengalerij. Elke week was er een ereplaats voor haar gereserveerd, helemaal vooraan, pal achter het gordijn. Maar eigenlijk zat er nooit iemand op de voorste rij, zelfs niet in tijden als deze, waarin ze elke stoel goed konden gebruiken. Sommige vrouwen stonden nog liever helemaal achteraan op de galerij dan dat ze op de voorste rij gingen zitten. Elke week zat Esti alleen, al draaide ze nooit haar dunne hals, en liet ze noch met een woord noch met een blik merken dat de lege stoelen aan weerskanten haar waren opgevallen. Ze nam die plaats op de voorste rij in omdat dat van haar verwacht werd. Zij was de vrouw van Dovid. Dovid zat naast de Rav. Als de vrouw van de Rav niet was heengegaan, zou Esti aan haar zijde hebben

gezet. Als ze, zo God het wilde, met kinderen gezegend werden, zouden die haar begeleiden. Zoals de zaken ervoor stonden, zat ze alleen.

Verder naar achteren op de vrouwengalerij zag je helemaal niets van de dienst. Tot de vrouwen daar drongen alleen de melodieën door, zoals in de kamers van de hemel waarvan de deuren alleen opengaan voor stemmen die een lied aanheffen. Esti kon echter de kruinen van de hoofden beneden haar zien, elk bedekt door het ovaal van een hoed of versierd met een ronde keppel. In de loop van de tijd hadden al die hoeden en keppels voor haar een eigen identiteit verworven, waarbij elke kleur voor een andere persoonlijkheid stond. Daar had je Hartog, de voorzitter van het bestuur, een stevig gebouwde en gespierde man, die heen en weer bleef lopen, zelfs onder de gebeden, en zo nu en dan een woord wisselde met een ander gemeentelid. Daar had je Levitsky, de penningmeester, die onder het bidden nerveus stond te zwaaien, als een pikkende vogel. Daar had je Kirschbaum, ook een van de bestuursleden, die tegen een muur leunde en voortdurend indommelde, om even later weer met een ruk wakker te schrikken. Ze zag ze komen en gaan, de trap naar de bima* op lopen en weer teruggaan naar hun plek, opstaan en gaan zitten, zachtjes wiegend op hun plaats – alles met een vreemd gevoel van afzondering. Af en toe, als ze naar beneden staarde, waren de bewegingen net een soort damspel – ronde stukken die naar voren schoven, doelbewust maar zinloos. Het was haar meer dan eens overkomen dat ze in een soort trance raakte door de vertrouwde melodieën en het onveranderlijke patroon van alle bewegingen op de begane grond, zodat het haar nauwelijks opviel dat de dienst voorbij was en ze schrok als de vrouwen om haar heen haar

al een goede sjabbes* wensten, terwijl de mannen beneden al uit beeld verdwenen. Een of twee keer had ze opeens in wat een lege synagoge leek gestaan, en had ze zich niet durven omdraaien uit angst dat er achter haar nog vrouwen stonden te fluisteren.

Op deze sjabbat in Tisjri had ze zichzelf echter goed in de hand. Net als de rest van de gemeente ging ze zitten toen de Torarollen, gehuld in vorstelijk fluweel, weer in de ark voor in de synagoge werden gezet. Net als de rest wachtte ze geduldig tot de voorganger van het sjachariet van de bima was gestapt en de voorganger van de volgende dienst, de moesaf*, zijn plaats had ingenomen. Net als de rest begon ze zich te verwonderen toen er vijf minuten verstreken waren en de moesaf nog niet begonnen was. Ze spiedde door het gordijn in een poging erachter te komen wat er beneden gebeurde. Ze knipperde met haar ogen. De gebogen gestalte van de Rav, gehuld in zijn zwarte jas en leunend op de arm van haar man, begaf zich tergend langzaam naar de bima.

In vroeger tijden zou de Rav hen op dit punt in de dienst hebben toegesproken, hij zou de Torapassages die zojuist gelezen waren samen met andere bronnen hebben verweven in een doorwrochte, prachtige les. Maar het was al maanden geleden dat hij hen zo had toegesproken. Deze week, en dat ging nu al weken zo, was een kopie van een van zijn eerdere preken op de stoelen gelegd. De Rav was te zwak om te spreken. Toch beklom hij de drie treden naar het podium in de mannenafdeling op de begane grond. Een geruis van stemmen klonk op en stierf weer weg. De Rav zou gaan spreken.

De Rav hief zijn arm, mager en bleek in de mouw van zijn jas. Toen hij sprak, klonk zijn stem onverwacht krachtig. Hij was zijn hele leven een begaafd spreker geweest; niemand

hoefde zich in te spannen om hem te verstaan. ‘Ik zal,’ zei hij, ‘slechts enkele ogenblikken het woord tot u richten. Ik ben de laatste tijd niet goed. Met hulp van Hasjem* zal ik weer herstellen.’

Overall werd heftig geknikt; verscheidene mensen klapten, maar die werden snel tot stilte gemaand, want theaterapplaus hoort niet in een synagoge.

‘Sprak,’ zei hij. ‘Als de geschapen wereld een muziekstuk was, zou spraak het refrein zijn, het weerkerende thema. In de Tora staat geschreven dat Hasjem de wereld schiep door spraak. Hij had de wereld ook met Zijn wilskracht in het leven kunnen roepen. Er had ook geschreven kunnen staan: “En God dacht aan licht, en er was licht.” Maar nee. Hij had het kunnen neuriën. Of de wereld met Zijn handen uit klei kunnen kneden. Of uitademen. Hasjem, onze Koning, de Heilige, gezegend zij Zijn Naam, deed niets van dat alles. Om de wereld te scheppen, sprak Hij. “En God zei, laat er licht zijn, en er was licht.” Zoals Hij sprak, zo was het.’

De Rav begon vervaarlijk te hoesten, in zijn borst klonk een ziekelijk gepruttel. Verscheidene mannen maakten aanstalten om naar hem toe te komen, maar hij wuifde hen weg. Hij leunde op Dovids schouder, kuchte drie keer knallend en viel toen stil. Hij haalde hijgend adem en vervolgde zijn preek.

‘De Tora zelf. Een boek. Hasjem had ons ook een schilderij kunnen geven, of een beeld, een bos, een schepsel, een idee in ons hoofd om Zijn wereld te verklaren. Maar Hij gaf ons een boek. Woorden.’

Hij zweeg weer even, keek het zaaltje rond en nam de stille gezichten in zich op. Toen de stilte net iets te lang had geduurd, hief de Rav zijn hand en sloeg er hard mee op de lessenaar.

‘Wat een geweldig vermogen heeft de Almachtige ons gegeven! Te spreken, zoals Hij spreekt! Verbazingwekkend! Van alle schepsels op aarde zijn wij de enige die kunnen spreken. Wat wil dat zeggen?’

Hij glimlachte flauwtjes en keek de synagoge nog eens rond.

‘Dat wil zeggen dat wij een flintertje bezitten van het vermogen, van de macht van Hasjem. Onze woorden zijn, in zekere zin, echt. Ze kunnen werelden creëren en vernietigen. Ze kunnen snijden als een mes.’ De Rav maakte een weids gebaar, alsof hij een zeis hanteerde. Hij glimlachte. ‘Uiteraard is onze macht niet de macht van Hasjem. Laat ons dat evenmin vergeten. Onze woorden zijn meer dan loze adem, maar ze zijn niet de Tora. De Tora omvat de wereld. De Tora is de wereld. Vergeet niet, mijn kinderen, dat al onze woorden, al onze verhalen, op hun best slechts kunnen neerkomen op een commentaar op één enkel vers uit de Tora.’

De Rav wendde zich tot Dovid en fluisterde iets. Samen liepen ze het trapje van de bima af, en terug naar hun stoelen. De gemeente was stil. Eindelijk trad de chazan* naar voren en begon de moesaf te bidden.

De woorden van de Rav hadden duidelijk indruk gemaakt op de chazan die voorging in de gebeden, want de man leek bijzondere aandacht te besteden aan elke letter, elke lettergreep van ieder woord. Hij sprak langzaam, maar duidelijk en met kracht, alsof hij de woorden voor het eerst hoorde en naar waarde schatte. ‘Mechalkel chayim b’chesed,’ zei hij eenvoudig, ‘Hij steunt alle levende dingen met vriendelijkheid, Hij geeft de doden leven met overvloedige genade.’

De gemeenteleden antwoordden, en hun reactie werd lui-

der en helderder tot ze spraken met één geweldige stem.

Toen de chazan bij de kedoesja* aankwam, begon hij te zweten, en zijn gezicht was bleek. ‘Na’aritzecha veNakdisjecha...’ verklaarde hij.

‘Kadosj, kadosj, kadosj,’ antwoordden de mensen, zich driemaal op hun tenen verheffend, en velen een beetje licht in het hoofd, misschien wel van de hitte, ‘heilig, heilig, heilig is de Heer.’

Het was op dat moment, toen allen op hun tenen naar de Almachtige reikten, dat een klap weerklonk alsof een van de machtige ceders van de Libanon was gevallen. De mannen draaiden zich om, de vrouwen rekten hun hals. De gemeente zag Rav Krushka op zijn zij naast zijn stoel liggen. Aan zijn lippen ontsnapte een kreun die lang aanhield, maar hij lag volstrekt roerloos, op zijn linkerbeen na, dat al stuiptrekend tegen de houten bank aan schopte. Het galmde door de synagoge.

Er was een ogenblik van stilte en een gevoel van druk, bonkend tegen de slapen.

Hartog was de eerste die zich herstelde. Hij rende naar de Rav en duwde Dovid aan de kant. Hij maakte de das van de Rav los, pakte zijn arm en riep: ‘Bel een ambulance en haal dekens!’ De andere mannen keken even beduusd. De woorden ‘bel een ambulance’, uitgesproken in de synagoge van de Rav, op de sjabbat, hadden iets onwerkelijks, alsof hij om een plakje bacon had gevraagd, of een pond garnalen. Na een lang ogenblik sprongen twee jongemannen op en vlogen naar de deur, in een race naar de telefoon.

Op de galerij bleef Esti Kuperman roerloos staan, hoewel sommige vrouwen al op weg naar beneden waren om te kijken wat ze doen konden.